

ЛЕКСИКОЛОГИЈА И ЛЕКСИКОГРАФИЈА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ПРИСТУПА

Зборник научних радова

SERBIAN LANGUAGE INSTITUTE OF SASA

LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY APPROACHES

A collection of papers

Edited by:

Stana Ristić, PhD, scientific advisor

Ivana Lazić Konjik, PhD, senior research associate

Nenad Ivanović, PhD, research associate

Belgrade

2016

ISBN 978-86-82873-56-3

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛЕКСИКОЛОГИЈА И ЛЕКСИКОГРАФИЈА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ПРИСТУПА

Зборник научних радова

Уредништво:

др Стана Ристић, научни саветник
др Ивана Лазић Коњик, виши научни сарадник
др Ненад Ивановић, научни сарадник

Београд
2016

Издавач:
Институт за српски језик САНУ

Рецензенти:
проф. др Андреја Желе
проф. др Вера Васић
проф. др Даринка Гортан Премк
др Људмила Ришкова

Коректура: аутори и Уредништво

Припрема за штампу:
Давор Палчић

Штампа:
Чигоја штампа

Тираж: 300

Издавање ове књиге финансијски је помогло Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

НАПОМЕНА О АУТОРСКОМ ПРАВУ:

Ниједан део ове публикација не може се прештамповати, репродуковати или употребити у било
ком облику без писменог одобрења аутора као носиоца ауторског права.

COPYRIGHT NOTICE:

No part of this publication may be reprinted, reproduced or utilized in any form without permission in
writing from the author, as the holder of the copyright.

Стана С. РИСТИЋ, Ивана В. ЛАЗИЋ КОЊИК
Институт за српски језик САНУ, Београд
stana.ristic@isj.sanu.ac.rs, ivana.konjik@isj.sanu.ac.rs

РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТ РЕЧНИКА САНУ ЗА ЕТНОЛИНГВИСТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА: ОД ЛЕКСИКОГРАФСKE КА КОГНИТИВНОЈ ДЕФИНИЦИЈИ*

У раду ће се представити два лексикографска приступа карактеристична за два речника, традиционални лексикографски приступ и таксономска семантичка дефиниција и когнитивнолингвистички приступ и когнитивна дефиниција, с циљем да се покаже у којој мери је традиционални приступ репрезентативан за когнитивнолингвистичка истраживања.

Кључне речи: традиционални лексикографски приступ, когнитивни лексикографски приступ, лексикографска дефиниција, когнитивна дефиниција, Речник САНУ, српски језик.

1. Увод

У раду ће се представити два лексикографска приступа карактеристична за два речника: српски *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ) и лублински *Речник вредности Словена и њихових суседа* (LASiS). За РСАНУ је карактеристичан традиционални лексикографски приступ и таксономска семантичка дефиниција; за LASiS когнитивнолингвистички приступ и когнитивна дефиниција. Циљ је да

* Рад је урађен у оквиру пројекта 178009: Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

се покаже у којој мери је лексикографски материјал РСАНУ, који осим речничког чланка одговарајуће лексеме (у којем су садржани семантичка идентификација, граматичке и квалификативне информације и примери употребе) обухвата и њене синонимне лексичке јединице као и лексичке јединице творбених гнезда, репрезентативан за когнитивнолингвистичка истраживања и когнитивну дефиницију, односно који елементи когнитивне дефиниције (за коју се у литератури истиче да је свеобухватнија и шира) нису садржани у лексикографској дефиницији у РСАНУ.

Као материјал за илустрацију послужиће лексикографска дефиниција лексеме *дом* у РСАНУ, и опис концепта *дом* у српском језику у виду когнитивне дефиниције припремљен за LASiS, чији су делови у неизмењеном или прилагођеном виду ушли у овај рад (Ristić, Lazić-Konjik 2014, Ристић, Лазић-Коњик 2015, Ristić, Lazić-Konjik, 2015).

2. Два лексикографска пројекта – два теоријска приступа

Пројекат израде РСАНУ. Историјат пројекта израде РСАНУ, који ћемо представити према раду Ристић 2014¹, започиње давне 1853. године на иницијативу и предлог Ј. Стејића да се изради српски речник који би за разлику од Вуковог обухватио лексику свих социо-културних слојева српског народа, а не само лексику народног језика. Заснивањем Лексикографског одсека у Српској краљевској академији и прегалачким радом Стојана Новаковића, започињу практични послови прикупљања и сређивања језичке грађе за будући Речник, који 1913. године добија своју прву Огледну свеску, по завршетку Другог светског рата другу Огледну свеску (1944), а убрзо и трећу (1951), чији је аутор био А. Белић. Први том Речника објављен је 1959. године.

У току израде првог тома Речника установљен је систем фазне израде текста, који се задржао до данас. Методологија рада и основне теоријске поставке израде Речника, разрађиване током реализације конкретних задатака у фазама прикупљања, сређивања и допуне речничке грађе, као и у току израде огледних свески и првог тома Речника, уграђене су у Упутство за израду Речника САНУ, интерни рукопис Института. Осим инструкција за лексикографску обраду различитих типова лексике и начина представљања њихових граматичких и семантичких особина, Упутство представља и **лингвистичко-лексикографска начела тадашње науке о језику**. Израдом Упутства желело

¹ Делови тога рада пренети су у скраћеном и прилагођеном облику у овај рад. Опширније о историјату настанка РСАНУ в. Ристић 2008.

се постићи да рад на Речнику, као колективном делу, буде уједначен у свим поступцима, а сами поступци засновани су на начелним одредбама у вези са следећим питањима: „одређивање корпуса Речника на просторној, временској и функционално-стилској равни; одређивање нормативног статуса лексике; одређивање значења и синтаксичке улоге речи; потврђивање значења и употребе речи одговарајућим примерима из писаних извора и збирки речи са тачним навођењем свих података и др.” (Ристић 2014: 35). **Методологија рада је временом преиспитивана, дорађивана и мењана, у складу са савременим лингвистичким сазнањима**, што се може пратити на основу првих лексикографских огледа у три свеске, а затим и на основу објављених 19 томова Речника. Сам првобитни текст Упутстава, нажалост, није допуњаван у каснијем раду, мада су многа нова питања и начелно решавана увођењем нових, допунских лексикографских поступака.

Основне одлике лексикографске концепције РСАНУ почивају на ставу да се у речник књижевног и народног српскохрватског језика морају унети, поред народних речи, и све друге које су се одомаћиле у књижевном језику, те да примат треба дати екавској варијанти српског језика уз доследно навођење ијекавских облика. У погледу лексикографског приступа грађи, развија се **лингвистички приступ у обради лексике**, инсистирањем на лингвистичком опису лексема а не на њиховом енциклопедијском опису, што се у одређивању значења речи задржало до данас, па се у Речнику на првом месту обрађује значење речи и њихова употреба у реченици. То не значи да су други аспекти лексикографске обраде речи запостављени. Напротив. Велика пажња се поклања граматичкој обради речи, функционално-стилском и нормативном квалификовању речи, одабиру примера у потврђивању значења и употребе речи. Уводи се и правило уношења народних речи из различитих крајева, чиме се показује њихова лингвистичка географија, степен њихове распрострањености и њихов могућ утицај на писце из тих крајева. Од самог почетка израде Речника па све до данас примењује се принцип лексичке динамике унутрашње и спољашње, на основу којег се може пратити развој савременог српског језика, као и његово стабилно стање са свим лексичким променама и у домену значења речи (бележењем свих претходних и савремених значењских варијанти лексема) и у домену облика речи (бележењем обличних варијанти). Дорађивањем основне теоријско-методолошке концепције Речника утемељене у Упутству, у току израде досадашњих томова Речника, у складу са развојем српског језика и новим лингвистичким сазнањима, српска дескриптивна лексикографија направила је значајан

помак од традиционалног приступа језичким феноменима ка модерним, пратећи актуелна сазнања и најновије тенденције како у областима лексикографије и лексикологије тако и у областима других и нових лингвистичких дисциплина когнитивистичког и антрополошког усмерења. То показује разлика у систему граматичке, семантичке и прагматичке обраде речи између првих и каснијих томова речника. У првим томовима, када су у питању граматичке информације, већа пажња посвећивана је фонетско-фонолошким и морфолошким информацијама него синтаксичким (што се као пракса задржало све до најновијих томова, у којима је као и у текућој обради лексике направљен знатни помак у представљању већег броја синтаксичких информација, а то се може повезати са утицајем актуелне теорије интегралног приступа и системске лексикографије). Семантичке информације су у првим томовима знатно редуковане, што показују веома кратке, концизне дефиниције и недовољно развијена полисемна структура, као и навођење мањег броја примера, а све у складу са првобитном „минималистичком” концепцијом у обради веома обимног лексичког материјала како би се постигао планирани мањи обим Речника. Током времена од ове концепције се све више одступало како због прилива нове грађе из савремених извора, тако и под утицајем наглог развоја лексикографије и лексикологије у којима се све више фаворизује интердисциплинарни приступ и потреба да се свака појединачна реч представи на оба језичка плана, на плану *parole* односно у укупности својих значења и облика реализованих у употреби, и на плану *langue* у систему парадигматских и синтагматских односа. Тако су данас лексикографи Речника САНУ у опису лексике ограничени само лимитираним бројем примера којим се илуструје употреба речи, а не и у представљању њихових граматичких и семантичких реализација. Евидентирају се значења карактеристична за стандардни језик и функционалне стилове, али и за супстандард, затим метафоричка значења у уметничкој и колоквијалној употреби. Информације о лексеми се не исцрпљују само идентификовањем семантике и тумачењем пренесених и фигуративних значења, чиме се указује на когнитивне механизме концепта и концептуализације значења, него се дају бројне информације о граматичкосемантичким, синтаксичким, прагматичким, етнолингвистичким и културолошким карактеристикама лексеме. Настоје се представити специфичне морфолошко-деривационе или рекцијске и колокацијске особености не само сваке појединачне лексеме – лексикографских портрета, него и лексичких класа – лексикографских типова. Тако је у дугогодишњој изрази тезаурусног Речника САНУ, као најзначајнијег националног

лингвистичког пројекта, српска савремена лексикографија прешла дуги пут развоја, померајући границе традиционалне науке о језику ка најсавременијим приступима, развојни пут који се данас у србијстици препознаје и вреднује као Београдска лексикографска школа.

Пројакат израде LASiS. Прве књиге речника LASiS, који се припрема у Лублину, посвећене су опису културних концепата дом,² европа, рад,³ част и слобода. Идеја за израду речника овог типа датира од деведесетих година прошлог века од када су разрађиване основне теоријске поставке које подразумевају унифициран појмовно-терминолошки систем, ослањање на договорене типове података (извора) и усаглашен начин дефинисања значења у виду когнитивне дефиниције.⁴ Разликују се, с једне стране, лексеме као јединице плана израза и с друге стране значења, појмови, концепти и идеје као елементи плана садржаја. Анализа и опис концепата заснива се на три типа података: системским (речничким), експерименталним (анкетним) и текстуалним (из различитих типова репрезентативних текстова).

У Лублинској етнолингвистичкој школи одбачена је традиционална концепција семантичке лексикографске дефиниције речи према којој се значење ограничава на „нужне и довољне” особине и уведена и заснована нова **когнитивна дефиниција** (Бартмињски 2011: 56). Когнитивна дефиниција има за циљ да истакне посебан начин описивања значења који више има сазнајни него семантички карактер и који одговара језичкој слици предмета – појма до које се долази не само преко семантике основне речи, којом се тај предмет именује, него и преко системских односа те речи са другим речима како на парадигматском тако и на синтагматском плану. Главни циљ тако широко засноване когнитивне дефиниције јесте да одговори на питање о начину поимања и вредновања предмета од стране говорника датог језика (Бартмињски 2011: 93), а према истраживањима Бартмињског, њене главне одлике су: 1) захтев за садржинском адекватношћу, тј. за прилагођавањем садржаја дефиниције свакодневном, уобичајеном знању носилаца једног језика, 2) захтев за структурном адекватношћу, тј. за представљањем свих постојећих особина које су се усталиле у

² Објављена крајем 2015. год.

³ Објављена крајем 2016. год.

⁴ Према тексту Ј. Бартмињског *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?* штампаном као материјал припремљен за завршну конференцију „Metody analizy językowego obrazu świataw kontekście badań porównawczych” (EUROJOS XI), одржану 13. 10. 2015. год. у Варшави у Пољској.

језичкој слици предмета, 3) појам типичног предмета односно његове стереотипне особине и 4) категоријално, фасетно уређење реченица које улазе у састав дефиниције. Због свега тога, когнитивна дефиниција је по правилу прилично дугачка и знатно обухватнија од традиционалне лексикографске.

3. Лексикографски материјал РСАНУ

Значење лексеме *дом* у РСАНУ. За анализу значења лексеме *дом* у РСАНУ осим речничког чланка лексеме *дом* морају се имати у виду и чланак њеног најближег синонима *кућа*, и чланци лексичких јединица њихових творбених гнезда. Значења полисемне лексеме *дом* у РСАНУ су представљена традиционалним семантичким дефиницијама, али се за потпуну анализу њеног семантичког и концептуалног поља морају узети у обзир и сви остали елементи њеног речничког чланка које одликује веома исцрпан опис од граматичких карактеристика и комуникативно-прагматичких карактеристика до потврда њене употребе у различитим функционалним стиловима. Осим тога, материјал тезаурусног РСАНУ системском обрадом лексике пружа податке о свим карактеристичним лексичкосемантичким односима лексеме *дом* са другим лексемама: хиперо-хипонимским, антонимијским, синонимијским, са афиксалном и семантичком деривацијом, са карактеристичним синтагматско-синтаксичким спојевима и колокацијама, фразеолошким јединицама, пословицама, као и другим типовима фолклорног текста. Овакав системски лексички материјал, презентован у традиционалној лексикографији, у приступима когнитивне оријентације препознат је и прихваћен као основни, полазни материјал за опис концепата и стереотипа.

Основно значење лексеме *дом* у РСАНУ, у складу са традиционалним лексикографским поступцима, хијерархијски је устројено, као и читава полисемна структура ове лексеме, при чему се издваја тзв. родовско значење, надређена категорија.⁵ За лексему *дом* то је значење објекта „кућа”, односно значење места, локуса. Сему места у оквиру основног значења, допуњавају семе друштва / друштвене заједнице („породица”) и функције („живети/становати”), као идентификационе

⁵ Основно значење лексеме *дом* 1. а. кућа као место где човек живи са својом породицом; б. домаће огњиште, породица, породична заједница; в. станиште, пребивалиште (животиња); г. фиг. родни крај, постојбина, отаџбина. Полисемна структура ове лексеме представљена је у виду седам издвојених значења са подзначењима (в. у РСАНУ).

семе основног, прототипичног значења лексеме *дом*, односно као нужна, критеријална обележја самог појма који ова лексема означава.

Структура и хијерархијски распоред семантичких компоненти у дефинисању основног, прототипичног значења показују да лексеме *дом* и *кућа* на вербално-семантичком плану функционишу као непотпуни синоними.⁶ Основна разлика у значењу и употреби лексема *дом* и *кућа* у савременом српском језику односи се на сему друштва. Лексема *дом* у основном значењу обавезно обухвата ову сему, док је за лексеми *кућа* она од секундарног значаја. У примарној интерпретацији *кућа* се доживљава као објекат, место, са функцијом „за становање”, што је јасно истакнуто у дефиницији у РСАНУ (значење 1.а.), а тек секундарно као „породица”. Наведене разлике потврђују уобичајене колокације типа *кућини/ћродини кућу*, *изнајмити кућу*, у односу на нереализоване, па и немогуће колокације **кућини дом*, **ћродини дом*, **изнајмити дом* (Ristić, Lazić-Konjik 2014).

Лексема *дом* и њен најближи синоним *кућа*, заједно са лексичким јединицама њихових творбених гнезда и са другим подацима, представљеним у РСАНУ, покривају широко семантичко поље, чија је регуларна уређеност унутар поља такође показана у Речнику у виду различитих односа: а) парадигматских, и то као парадигме засноване на семантичким односима: хиперо-хипонимским, еквонимским (еквиваленти), синонимијским, антонимијским; затим као парадигме регуларних деривационих низова творбеног и семантичког карактера, или б) у виду синтагматских односа, као јединице у виду синтагматских или предикатско-синтагматских спојева са назначеним правилима спојивости. Уз наведене типове јединица у Речнику су дати бројни подаци који са различитих аспеката допуњују значење лексеме *дом*, чији елементи нису изравно садржани у самој лексикографској дефиницији ове лексеме, али су одговарајућим лексикографским поступцима системски представљени у њеном семантичком пољу.

Аспекти профилисања дома у синонимијском низу. Синонимијски низ лексеме *дом*, предствљен у РСАНУ, показује да у српском језику постоји велики број назива који именују појам дома у његовим

⁶ Основно значење лексеме *кућа*: 1. а. грађевински објекти, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу; фиг. велика количина нечега, велики број нечега; б. родни, породични дом, домаће огњиште; породица; в. станиште, пребивалиште (животиња); д. кућни послови, кућанство, домаћинство; газдинство; ђ. кућне потрепштине, покућство и др. потребно за вођење кућанства. Полисемна структура ове лексеме представљена је у виду 14 издвојених значења са подзначањима (в. у РСАНУ).

⁸ У основном значењу „уздужна линија у којој се секу две кровне површине куће, врх крова”.

У парадигматском систему наведени синонимни називи, који именују појам дома у његовом непрототипичном виду, заједно са лексемама *дом* и *кућа*, који означавају уобичајену (прототипичну) представу овог појма, представљају хипониме, па се на основу истакнутих разлика успоставља хијерархијска уређеност читавог хипонимског низа. Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима за појам дом има неколико лексема, распоређених према „принципу најближег нивоа хијерархије” (Бартмињски 2011: 113): *кућа*, *зграда*, *грађевина*, (*грађевински*) *објект*. Може се, међутим, говорити и о хијерархизацији између хипонимних назива унутар самог концептуалног поља и надређености једних појмова у односу на друге. Тако се у савременом српском језику у истој хијерархијској равни налазе називи *кућа*, *дом* и *сѐан* и имају надређену улогу у односу на остале хипонимне називе. Разлике у значењу ове три лексеме засноване су на ванјезичким факторима и тичу се пре свега разлика у физичким карактеристикама самих стамбених објеката.⁹

Творбени аспекти профилисања дома у српском језику. Посматрано с творбеног аспекта обе лексеме, *дом* и *кућа*, у полисемној структури показују богату семантичку деривацију која се у централном делу креће у оквирима истог семантичког поља и то како у стандардним реализацијама тако и у покрајинским, док на периферији семантички деривати излазе из оквира овог семантичког поља и повезују га са другим семантичким пољима из различитих области, што је показано у издвајању таквих значења за обе лексеме у РСАНУ.

У афиксалној деривацији евидентан је висок степен деривационе продуктивности, а бројни деривати, представљени у РСАНУ, профилишу језичку слику дома са различитих аспеката. Структура деривата, међутим, открива различит степен семантичког варирања. Премда деривати обе лексеме не излазе значајно изван основног појмовног смисла „дом – кућа – породица”, семантичка дисперзија лексеме *кућа* је ипак богатија; исп. нпр. *кућаница*; *кућанин*; *кућар* 1. а. одељење, преградак или посебна зграда у дворишту сеоске куће у којој бораве младенци и држе своје ствари; б. в. *кућер* (2) „мала, тескобна кућа, обично сеоска, *кућерак*”. 2. покр. мања просторија, остава поред кухиње, у којој се држе кухињски предмети 3. *кућица*, колибица у близини тора, често покретна (на саоницама и др.) у којој спава чобанин. 4. покр.

⁹ Промене физичких параметара у стереотипу дом у ЈСС лако су уочљиве, док су промене у друштвеним и културним вредностима мање изражене и условљене су променама у структури породичне и друштвене заједнице (исп. Бартмињски 2011: 238–240, нап. 20 и 21).

а. капелица, црквица. 5. а. ист. сељак беземљаш, који поседује само кућу с окућницом и који се издржава надничењем и сл.; б. покр. онај који скупља, откупљује предмете по кућама. 6. покр. онај који се бави зидањем, градњом кућа; *кућарица* ж 1. дем. и хип. од кућара. 2. кућаница, домаћица. 3. а. зоол. врста морске рибе *Callopeltis quadrilineata*; б. змија која живи у кућним зидовима, кућна змија.

Анализа творбене семантике омогућава да се уоче још неке особине значајне за разумевање речи *дом* у српском језику односно за профилисање појма који ова реч именује. У том погледу истиче се придев *домаћи*, који својим значењима у бројним синтагматским називима, покрива скоро читав семантички опсег лексеме *дом* и опозиције на којима је заснован: опозиција унутрашњи простор / спољашњи простор: *домаћа хаљина* „употребљава се / носи се само у кући”; опозиција свој/туђи: „кућне израде”: *домаћа комовица*, *домаћи дукан*, *домаће вино*, *домаће сиријше*; *Слика је уљена ... од домаћега умјетника*; „породични, наши”: *домаћи људи*, *домаћи народ*; „члан породице”: *Ова кућа нека Вам буде као да је Ваша. Ви сјте наш, домаћи*; „питом, припитомљен; одгајен”: *домаћа живојиња*, *домаћа коза*, *домаћи љас*; *домаћа винова лоза*, *домаћи кукус* и др.; аксиолошке вредности, позитивне: „неусиљен, слободан”: *домаће ђонашање*, *домаћи човек* и др.

Исти значај за разумевање значења ове лексеме, за утврђивање продуктивности њених семантичких компоненти и за профилисање језичке слике дома, имају и други деривати са својим значењима: високо вредновање дома: „глава породице”: *домаћин*; *домар*; *домородићел* заст.; „старешина, газда” (*домаћин*); „власник / власница гостионице” (*домаћица*, *домаћин*); позитивне особине: „чуварност, брижљивост, штедљивост” (*домаћин*; *домаћински*); „имућност, богатство”: *домаћин*; *домаћински*; „углед”: *домаћински свећ*; „плодност” (*домаћица* заст.); опозиција свој – туђи „блискост” (*одомаћии*; *удомаћии*); „родбински, породични односи” (*домазеи*; *домаћица* етн. покр. „учесница у свадбеном обреду, девојева жена или рођака”; *домаћин* „муж, супруг”). Исту опозицију потврђују деривати који показују да се у семантичком пољу лекеме *дом* реализују семе ‘крај, постојбина; домовина, отацбина; патриотизам’ (*дома* прил. „у свом крају, у домовини, отацбини”, „у свој крај, у своју постојбину”; *домаја* заст.; *домовина*; *домобран*; *домољуб*, *домољубље*, *домородсво* и др.).¹⁰

¹⁰ О преклапању концептуалног поља *дом*, *домовина* и *мајка* у српској лингвокултури и о њиховој заједничкој концептосфери која је профилисана друштвеним, егзистенцијалним и емотивним параметрима в. Ристић 2015: 219–235.

На периферији творбеног гнезда лексеме *дом* реализују се деривати који именују реалије изван овог семантичког поља, мотивисани истом опозицијом свој – туђи: „документ”: *домовница*; „непостојање, губитак дома”: *бездом, бездоман, издомийи*; „који није из дома, који није свој, туђи; који се расипа, који није штедљив”: *недомаћи; недомашин; недомашински*; „клуб, екипа” спорт.: *Домаћи играју врло оштро, борбено; Имена клубова који су домаћини шћамйана су црним словима; „кућни дух”*: мит. покр. *домаћи*; „врста крушке” агр. покр. *домаћница*.

У семантичком погледу најзанимљивији је однос деривираних придева *домаћи* и *кућни* који, осим чисто релационог значења („који се односи на дом, кућу, породицу, домаћинство”) развијају бројна квалитативна значења која конкретизују осећања и схватања везана за дом у позитивном смислу (исп. Бартмињски 2011: 225): *домаћа комовица, домаћи дуван, домаће вино* и др. „који није куповни”, *домаћи људи, домаћи народ* „који воли да живи породичним животом”, *домаће йонашање, домаћи човек* „неусиљен, слободан”.

Велики потенцијал у погледу семантичког варирања потврђен је у фразеологији и везаним колокацијама употребе лексема *дом* и *кућа* који откривају веома широко и густо умрежено семантичко поље дома у наивном поимању свих његових аспеката: физичких (који представљају културу становања), друштвених (који указују на уређивање међусобних односа у кругу породице и шире друштвене заједнице), аксиолошких (који откривају систем вредности у српској лингвокултури) и емотивних (који откривају менталитет и нарави припадника српске културе). У РСАНУ су и ови елементи значења свестрано представљени, како је показано у претходном излагању примерима у виду реченица и минималних контекста употребе, а заступљен је и одабран материјал кратких стереотипизираних текстова, пословица и др. израза у примерима употребе који се наводе после дефиниције или издвојено у посебном делу речничког чланка, нпр.: *данас у дом, а сушра у гроб; йа је из дома, биши код (своје) куће, далеко (даље) му (йи и сл.) (леја, црна) кућа, не сћоји кућа на земљи, него на жени, на жени кућа сћоји* и сл.

Наведени примери и њихова краћа анализа показали су репрезентативност речничког материјала РСАНУ за реконструисање не само семантичког и концептуалног поља лексеме *дом* него језичке слике стереотипа и концепта дом у српском језику, што традиционалну лексикографију, у целини гледано, чини актуелном и приближава је савременим когнитивним приступима различите оријентације.

4. Когнитивна дефиниција

Ка свеобухватном опису значења. За разлику од лексикографске дефиниције која значење речи представља у виду таксономски и хијерархијски рашчлањених дефиниција с ограничавањем на нужне и довољне елементе, што по правилу смањује степен њихове информативности, когнитивна дефиниција тежи свеобухватном опису значења издвајањем свих оних особина предмета које су се усталиле у језику и функционишу као комплекс карактеристичних и критеријских особина, због чега је она по правилу дужа од лексикографске дефиниције и садржајнија (Бартмињски 2011: 93–106). Да би се утврдиле особине предмета које су се усталиле у његовој језичкој слици, когнитивни приступ, осим системских података које нуди традиционална лексикографија (представљених на материјалу лексеме *дом* из РСАНУ у претходном одељку), узима у обзир још два типа података: текстуалне и анкетне.

Дом у текстовима. Текстови/дискурси различитих функционалних стилова носе различита, најчешће једнострана или биполарна обележја, када је у питању језичка слика предмета – појмова, због чега се морају узимати опрезно, уз примену специјалних анализа, нарочито у случају тзв. ауторских текстова. Због тога су за анализу језичке слике света посебно погодни тзв. клиширани текстови у које спадају и народне пословице.

Аспекти профилисања дома у народним пословицама. Материјал народних пословица указао је на основне моралне и породичне вредности у српској традиционалној, патријархалној култури у профилисању дома/куће.¹¹ Занимљиво је да је у анализираним пословицама овај појам готово редовно именован лексемом *кућа*, а у профилисању овог појма нарочито је са више аспеката реализован породични профил дома/куће, чија се вредност мери људима који у њој живе: *Тешко кући без чоека а огњишћу без хлеба!* У Боци, 280, а као највећа вредност истиче се удобност, пријатност и сигурност дома/куће: *комотност и слобода: Моја кућа моја слобода;*¹² *Свуда је њроћи, ал' је кући доћи; Свагђе је добро, а код куће најбоље*, 256; *осећање сигурности, власништва, господарства: Свак је свога дома владика; Сваки (је) домаћин дому владика*, 252; *слога у породици: Ако не буду госћи*

¹¹ Детаљна анализа материјала народних пословица са свим резултатима представљена је у раду Ристић, Коњик 2015.

¹² Говоре се и варијанте: *Моја кућица моја слободица*, 179, *Своја кућица своја вољица; Своја кућица своја слободичица*, 255.

бијесни, не ће биџи кућа њијесна, 46; неговање толеранције показано у надмудривању и инаћењу између свебра и снахе: *Ако ми не мејеш куће, мекше ми је сјаваџи, ако ми не њереш судова, гуџи ми је чорба*, 46; као и велика одговорност и улога домаћина за стицање и очување породице: *Да је кућа добра, и вул би је имао*, 80; *Тешко је њуђу кућу служиџи, ал' још је њеже своју сјећи*, 279.¹³

Са аксиолошког аспекта високо се вреднује штедња у очувању материјалних добара дома/куће, па се негативно вреднује како давање у зајам, (неодмерено) помагање другог: *Туђу кућу диже, а своју обара*, 285; *Хајдарова кућа је у њоџоку, једва јој се слеме види*, 299, тако и узимање зајма, задуживање: *Ако кућа изгори, дуг на ојак излеџи*, 46. Метонимијска замена дома/куће деловима куће, истиче вредности граничника „прага” и „врата” у поимању дома као „унутрашњег простора” у опозицији према „спољашњем простору”, чија се вредност у очувању „унутрашњег простора” и у традиционалној култури, као и у ауторским текстовима, у одређеним околностима доводи у питање, на што може указивати и коментар уз пословицу: *Кућни је њраг највећа њланина*. Тешко се чоџу само од куће отиснути, а послѣје оде куд науми, 166; *И дувар уши има*. Што није за говор не треба нџе говорити, 115; *Злаџан кључић гвоздена враџа оџвара*, 110.

Пословице, исказане у форми клетве такође показују високо вредновање дома у традиционалној култури, јер се дом/кућа узима као залог (улог) клетвеног садржаја: *Кућа му се коџем заџворила!* Пуста остала!, 166; *Кућа му се кућерином звала!*, 166. (исп. високо вредновање дома у језику уопште, исказано у ословљавању/обраћању драгој особи: *Кућо моја, Он је од дома*).¹⁴

Аспекти профилисања дома у ауторским текстовима. За разлику од општејезичког стереотипа дом, системски представљеног у

¹³ *Тешко кући ње није гоџара, / А баџџини ње није људара!* У Дубровнику, 280; *Тешко кући на младој сјајџџини!*, 280.

¹⁴ За разлику од уобичајене наивне представе дома/куће забележене у народним пословицама, која одговара стереотипизованој представи у широј традицијској култури, у усменој епизи, у којој је такође испољена тажња ка типизацији, прави се одклон од културног стандарда куће атипичном атрибуцијом и ширењем значења ка појму не-куће / аџиџи-куће, у чијој основи лежи подела на живе и мртве: *кућа мрачна* = гроб; *кућа љроклеџа* = тамница; *кућа вечна* = вешала; *кућа необична* = тамница; *кућа боџеја* = црква и сл., док се за кућу као станиште јунака користе лексеме *двор* и *кула* (Детелић, Делић 2014: 250). Слично егзистенцијално, религијско и друштвено профилисање дома потврђено је у РСАНУ (пословица *Данас у дом, суџра у гроб*), у разговорном језику примером *вечна кућа* у значењу гроба, као и у књижевном и у религијском дискурсу (Ристић 2015: 245–264; 265–283).

РСАНУ, у књижевном дискурсу овај појам, осим опште језичке слике, носи обележје уметничког стила са карактеристичним контемплативним ставом према свету, као и индивидуалном тачком гледишта и комуниктивним интенцијама самих аутора.¹⁵

У ауторским текстовима потврђује се разлика у употреби лексема *дом* и *кућа* на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану, као и на материјалу РСАНУ, у смислу физичког објекта (*кућа*) и породична заједница (*дом*). Физички елементи дома профилишу се и колекцијом најнужнијег инвентара у дому, типичном за српску културу становања (у песми *Моја соба* А. Шантића), при чему су у песничковој перцепцији „мајка” и „крсна слава” истакнути као највеће вредности породичног дома (слика мајке виси поред иконе на дувару), што је у складу са колективном тачком гледишта у профилисању овог стереотипа, карактеристичном за припаднике српске патријархалне и православне културе. Други делови песме употпуњавају овај стереотип емотивним и контемплативним елементима, који у виду креативних поетских метафора одражавају лични доживљај тоpline и удобности, па је дом *велика баиша*, *високи свод дуга уздрхћаних*, *крлејка њојла*.

Дом се у књижевном дискурсу концептуализује као простор издвојен од спољашњег света, „унутрашњи простор”, с егзистенцијалном и заштитном функцијом и са позитивним емотивним и етичким вредностима: удобности, угодности, осећања слободе и комоције, блискости са члановима породице, честитости дома, егзистенцијалне сигурности и заштите, привржености.

У неуобичајеним ситуацијама дом је профилисан са негативним вредностима у виду метафора дом је бољно поље, дом је замка. Такво негативно искуство проистиче из осећања скучености, ограничености унутрашњег, затвореног простора, душевног немира. Негативно вредновање дома у књижевном дискурсу може бити засновано и на другим релевантним друштвеним и емотивним параметрима: на личној несрећи, на пропалом браку, на растурености породице, нетрпељивости, нетолерантности међу члановима породице, на осрамоћености дома, породице, на поремећеном реду, спокоју, на опустелости дома и др.

¹⁵ Истакнуте карактеристике стереотипизације и концептуализација дома у ауторским текстовима представљене су на одабраним примерима књижевног дискурса из електронског корпуса српског језика Математичког факултета из Београда и из допунских извора у раду Ристић 2015: 245–264.

Аспекти профилисања дома у религијском дискурсу.¹⁶ Представа дома у религијском дискурсу, као и у језичкој слици света носилаца савременог српског језика, концептуализује се као вишедимензионалан појам, профилисан физичким, функционалним, друштвеним, аксиолошким и емотивним параметрима, али сам концепт функционише више као сакрални него културни модел, са истицањем следећих вредности: породице, задовољства поседовања свога дома, осећања поштовања и љубави према свом дому, према члановима своје породице, одговорност домаћинског управљања, брачна заједница са основним, патријархалним вредностима, у којима су *домаћин* и *домаћица* стубови дома, породице и родоначелници новог нараштаја, *домаћинство* и *домаћи* (*ћослови*), затим „добра породица” са позитивним емотивним вредностима: слобода понашања, радовање, љубав и поштовање ближњих, али и „породица” са негативним искуством обезвређивања наведених вредности („дом за смештај старих лица”).

Типичан хришћански дом концептуализује се на основу физичких, религијских, емотивних и аксиолошких параметара: као колекција обавезних ритуалних предмета и ритуала – освештаност дома, домаћа молитва, чланови породице и надлежни свештеник, „дом је домаћа црква”, традиционалне породичне вредности – напредак дома, здравље, срећа, слога и брига за подмладак, децу.

У религијском дискурсу концептуализација дома/куће заснива се и на опозицији „царство земаљско – царство небеско”, односно на опозицији „живот – смрт”, према којој појам „дома” (привремени боравак на земљи) опонира појму „гроба” (вечном животу на небу), што је утемељено на религијској и духовној идеји о вечности, бесмртности као највишој вредности: „боравак у дому” наставља се „боравком у гробу”.

Варирање, ређе и амбивалентна вредност, у профилисању овог појма засновано је на променљивости тачке гледишта и перспективе у ауторским религијским текстовима.

Дом у анкети. Посебно место у проучавању језичке слике света, према Бартмињском (2011: 66–68), имају анкетна истраживања, будући да омогућавају приступ свакодневној језичкој свести говорника и

¹⁶ Концепт дом у религијском хришћанском дискурсу реконструисан је на материјалу превода Старог и Новог завета на српски језик, Појмовника и ауторских текстова у раду Ристић 2015: 265–283. Подаци о изворима за реконструисање концепта као и детаљна анализа овог концепта у религијском дискурсу са резултатима дати су у наведеном раду.

откривају много већи број особина које се приписују предмету, од оног броја који је забележен у системским подацима.¹⁷

Анкентни материјал¹⁸ је показао да је, у свакодневној слици дома српских говорника (студената), психосоцијални аспект са породичним осетно претежнији у односу на све друге појединачне аспекте, психолошки, животни, функционални и физички, што даје основа да се истакне значај породице у уобичајеној савременој концептуализацији дома у српском језику, док се физички и функционални аспекти у свом основном виду (‘место/кућа/стан’ и ‘живети/становати’) у значењу ове лексеме подразумевају у виду пресупозиције.¹⁹

Издвајају се две особине „правог”²⁰ дома са веома високим коефицијентом стереотипизације (48.26%): ‘породица / људи који у њему живе у заједници’ и ‘топла, пријатна атмосфера’. Издвајају се две особине „типичног”²¹ дома чији коефицијент стереотипизације износи 33.33%: ‘стамбени објект (одређених физичких карактеристика – има зидове, просторије, одређених је димензија и др.) са окућницом’ и ‘породица / људи који у њему живе у заједници’.

Особине дома/куће према стереотипности распоређене су на следећи начин: ‘људе у њему/њој повезују љубав и др. позитивна осећања / поштовање, разумевање и др.’, ‘топла, пријатна атмосфера’, ‘породица / људи који у њему/њој живе у заједници, људи се у њему/њој осећају добро’, ‘стамбени објект (одређених физичких карактеристика – има зидове, просторије, одређених је димензија и др.) и окућница’, ‘пружа осећај сигурности’, ‘има одређену опрему и предмете који задовољавају

¹⁷ Анкета се, такође, сматра оправданим поступком верификације ваљаности лексикографске дефиниције (Бартмињски 2011: 67, 249; Bartmiński 2014).

¹⁸ Подаци о анкети као и детаљна анализа и статистичка обрада анкетних података у корелацији са подацима из Асоцијативног речника српског језика, дати су у раду Лазић-Коњик, Милошевић 2016.

¹⁹ То потврђују одговори у којима су место и функција готово увек директно или индиректно присутни (исп. срећна породица која ту живи; представљају људи који живе у њему; породица која живи у њему; место где је породица; битно је да је то простор у коме борави једна породица која тај дом испуњава својим присуством и особинама, изглед је небитан, итд.).

²⁰ У Лублинској етнолингвистичкој школи модификатором „прави” обogaђује се и уједно субјективно релативизују квантификатори „сви”, „сваки” због чега има кључни значај за механизам стереотипизације појмова (Бартмињски 2011: 325); исп. судове: *Сваки дом представља породицу на окућу* и *Сваки прави дом представља породицу на окућу*.

²¹ Модификатором „типичан” настоји се избећи субјективна и добити језичка слика устаљена у српској култури, без прецизирања временског тренутка.

човекове потребе', 'мир, хармонија', 'у њему влада слога', 'удобност', 'у њему/њој има комуникације', 'односи међу укућанима'.²²

5. Закључак

Лексикографска дефиниција vs. когнитивна дефиниција. У РСАНУ лексеме *дом* и *кућа*, како је показано, дефинисане су помоћу 4 аспекта: физичког – као стамбена зграда или као зграда у којој је смештена нека друштвена установа; друштвеног – као група (људи) коју повезују одређене карактеристике, заједница, породица; функционалног – за пребивање, становање или за какву друштвену потребу, и економског – као културно-просветна, административна и др. установа. Целокупан материјал РСАНУ са примерима употребе, фразеолошким и колокационим спојевима, синонимним низовима и творбеним дериватима, међутим, пружа релевантне податке и за друге, културне и аксиолошке аспекте: дом/кућа има домаћина који је њен творац и газда, у дому/кући живи породица, породична заједница, постоје различити типови кућа према техници изградње, подлози на којој је подигнута, изгледу, величини, висини, спратности и др., истичу се претежно позитивне особине удобности, тоpline и сигурности, као и егзистенцијална и заштитна функција дома/куће као уточишта које пружа осећај тоpline, угодно-сти и сигурности. На тај начин, само је мали број појединачних особина, профилисаних претежно у актуелној језичкој говорној и писаној пракси (анкетни материјал и текстови), остао изван лексикографске дефиниције и лексикографског описа датих у РСАНУ. Захваљујући својој чврстој теоријско-методолошкој утемељености и изbalансираности грађе, која се у лексикографском опису представља како у употреби (*parole*) тако и у систему (*langue*), РСАНУ се, нема сумње, у лексикографском представљању лексема уклапа у модерне, актуелне лексиколошке и лексикографске токове и иде у корак са савременим, когнитивним и антрополшким приступима различите оријентације.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартмињски, Ј. 2011. *Језик – слика – свей. Етнолингвистичке студије*. Београд: SlovoSlavia.
- Детелић, М., Л. Делић. 2014. Крчма у планини. Крчма/механа као део епског простора. *Филолошке студије* XII/2, 250–266. [и као електронски извор: <http://www.mirjanadetelic.com/docs/Krcma%20u%20planini.pdf>]

²² Потпун списак особина дома наведених у анкети према различитим аспектима, као и коефицијент њихове стереотипизације, дат је у раду Лазић-Коњик, Милошевић 2016.

- Лазих-Коњик, И., Ј. Милошевић. 2016. Значење речи *дом* у српском језику. У: *Језик, књижевност, значење. Језичка исцртавања*. Мишић-Илић, Б., В. Лопичић (ур.). Ниш: Филозофски факултет, 73–88.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–19. 1959–2014. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик.
- Ристић, С. 2008. Корпус Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ са аспекта репрезентативности за савремени српски језик. У: *Српски језик у (кон)тексту*, књига 1. Штетић, С., Р. Симић (et al.) (ур.). Крагујевац: ФИЛУМ, 407–427.
- Ристић, С. 2014. Српске лексикографске институције. Београдска лексикографска школа. У: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Драгићевић, Р. (ур.). Београд: Филолошки факултет, 27–54.
- Ристић, С. 2015. *Грамађички и когнитивни аспекти лексичког значења*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић, С., И. Лазих-Коњик. 2015. Концепт дома у српском језику и култури. У: *О вредностима у српском језику, зборник етнолингвистичких радова*. Ајдачић, Д. (ур.). Београд: Алма, 9–38.
- Ristić, S, I. Lazić-Konjik. 2014. Dom w języku serbskim. U: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata słowian i ich sąsiadów 3 Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura (ur.). Lublin: Wydawnictwo UMCS, 103–137.
- Ristić S, I. Lazić-Konjik. 2015. Dom w języku serbskim. U: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Tom 1 DOM. Bartmiński, J. (red.). Lublin: UMCS, 263–290.

Стана Ристић, Ивана Лазих Коњик

РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТ РСАНУ ДЛЈ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИСЛЕДОВАНИЈ: ОТ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ КА КОГНИТИВНОЙ ДЕФИНИЦИИ

Резюме

В статье показана репрезентативность Словаря Сербской академии наук и искусств (РСАНУ) для этнолингвистических исследований. Также показано, что благодаря своей твердой теоретической и методологической основе и сбалансированном материале, РСАНУ вписывается в актуальные тенденции развития лексикологии и лексикографии и идет в ногу с современными когнитивными подходами различных направлений в лексикографической обработке лексем, несмотря на то, что методы лексикографической обработки остаются традиционными.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.16'373(082)

811.16'374(082)

ЛЕКСИКОЛОГИЈА и лексикографија у светлу савремених приступа : зборник научних радова / уредништво Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2016 (Београд : Чигоја штампа). – 577 стр. ; 24 cm

На спор. насл. стр.: Lexicology and Lexicography in the Light of Contemporary Approaches. – Радови на више језика. – Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз већину радова.

ISBN 978-86-82873-56-3

1. Ристић, Стана, 1950– [приређивач, сакупљач]
2. Лазић Коњик, Ивана, 1978– [приређивач, сакупљач]
3. Ивановић, Ненад, 1979– [приређивач, сакупљач]
- а) Словенски језици – Лексикологија – Зборници
- б) Словенски језици – Лексикографија – Зборници

COBISS.SR-ID 228321036